

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА

Ч. Азімов, чл.-кор. АПрН України

Про предмет і метод цивільного права

Під предметом галузі права розуміють суспільні відносини, які регулюються нормами цієї галузі. Питання про предмет цивільного права є найбільш дискусійним. У дожовтневий період дискутувалося, які майнові відносини регулюються цивільним правом. На думку Д. Мейера, «...цивільні закони визначають майновий побут у державі...»¹. Він вважав, що майнові відносини, які виникають у зв'язку з укладанням шлюбу, повинні регулюватися канонічним правом, а опіка — державним. К. Ковенін до предмета цивільного права поряд з майновими відносинами між приватними особами включав також відносини, що виникають з податкового мита, різних зборів².

Зазначені автори були піддані критиці. Перший — за те, що виключив з предмета цивільного права особисті відносини, в тому числі й майнові, які виникають між членами родини, більше пов'язані з цивільними правовідносинами, чим з майновими, котрі регулюються галузями публічного права, а другий — за відсутність об'єднуючих начал, які необхідні для формування галузі права³.

Для відповіді на запитання, які майнові відносини є правовими, а які — побутовими, життєвими, котрі взагалі не мають юридичного характеру, було запропоновано звертатися до існуючого правопорядку і в ньому шукати основи «загального змісту законів»⁴.

¹ Мейер Д. И. Русское гражданское право. СПб., 1910. С. 4.

² Див.: Ковенин К. Что есть гражданское право и где его пределы. СПб., 1864. С. 13.

³ Див.: Шершеневич Г. Ф. Русское гражданское право. Казань, 1901. С. 7.

⁴ Див.: Синайский В. И. Русское гражданское право. К., 1917. С. 7.

Якщо до жовтня 1917 р. дослідники аналізували зміст цивільного права, виходячи з існуючого правопорядку, то у післяжовтневий період необхідно було проводити дослідження на базі марксистсько-ленінської теорії розвитку суспільства. А вона стверджує, що в соціалістичному суспільстві існують спільність і взаємозв'язок народного колективного та особистого інтересу трудящих. Це гармонійне поєднання інтересів обумовлює відмову від поділу права на публічне і приватне. «Ми нічого «приватного» не визнаємо, — зазначав Ленін, — для нас усе в галузі господарства публічно-правове, а не приватне»¹.

Дослідження предмета цивільного права в радянській період йшло двома напрямками: а) співвідношення майнових відносин з виробничими відносинами та б) відмінність майнових відносин, що регулюються цивільним правом, від тотожних, що регулюються іншими галузями права. Так, С. Вільнянський характеризував майнові відносини, що регулюються цивільним правом, як відносини, які складаються в процесі виробництва, обміну та розповсюдження², тобто як виробничі відносини. Однак виробничі відносини складаються незалежно від волі і свідомості людей, тоді як право може впливати тільки на їх волю. З урахуванням цього положення О. Йоффе стверджував, що майнові відносини, які регулюються цивільним правом, — це головним чином виробничі відносини, але не тільки виробничі³. Таке тлумачення предмета цивільного права виходило за межі виробничих відносин, що дало можливість включити у майнові відносини й елементи вольових відносин, на які і впливає право.

Остаточну теорію вольового характеру майнових відносин визначив С. Братусь. Він виходив з того, що люди, які вступають у виробничі відносини, мають свідомість і волю. Тому зміст кожних конкретних відносин — це свідомо, вольова, цілеспрямована дія. З цього висновується, що вольові відносини є необхідною формою прояву матеріальних відносин⁴. Із зрозумілих причин автор не вважає, що виникнення конкретних вольових відносин базується на

¹ *Ленін В. І.* Полное собрание сочинений. Т. 44. С. 398.

² Див.: *Вильнянский С. И.* Лекции по советскому гражданскому праву. Х., 1958. С. 9.

³ Див.: *Иоффе О. С.* Советское гражданское право. Л., 1958. С. 7.

⁴ Див.: *Братусь С. Н.* Предмет и система советского гражданского права. М., 1963. С. 12-13.

існуванні індивідуального (приватного) інтересу його учасників. У зазначених межах висловлювали думки й інші дослідники¹.

На основі пануючої теорії здійснювалося і розмежування майнових відносин, які регулюються цивільним правом, від аналогічних, які є предметами інших галузей права. Так, С. Братусь вбачав специфічну ознаку майнових відносин, які входять до предмета цивільного права, у майновій самостійності їх суб'єктів²; С. Алексєєв — у майново-розпорядницькій самостійності учасників³. О. Дозорцев таким критерієм вважав ознаку відокремленого в обігу майна⁴. На думку М. Єгорова, предметною ознакою не може бути ні характеристика учасників, ні характеристика майна, з приводу якого виникають відносини. Він пропонує використовувати як предметну ознаку вартісний характер майнових відносин, що входять до предмета цивільного права⁵.

Перехід до ринкової економіки вимагає зміни думки про цивільне право як про галузь, яка будувалася переважно на засадах, притаманних публічному праву⁶. Проте розгляд цивільного права як однієї з галузей приватного права потребує перегляду предметних ознак відносин, які регулюються цивільним правом. Деякі автори залишилися на раніше висловлених позиціях. О. Пушкін вважає, що «майнові відносини в цивільному праві — це, за своєю глибинною сутністю, товарно-грошові, економічні або, що ще точніше, виробничі відносини»⁷. На думку Д. Бобрової, предметом цивільно-правового регулювання є майнові відносини, обумовлені використанням товарно-грошової форми у суспільстві. Майнові відносини — це конкретні вольові економічні відносини з приводу приналежності, використання, розподілу засобів виробництва, предметів споживання та інших матеріальних благ. За

¹ Див.: Алексєєв С. С. Предмет советского социалистического права // Учен. тр. Свердл. юрид. ин-та. 1959. С. 27.; Гражданское право БССР / Под ред. В. Ф. Чигира. Минск, 1976. Т. 1. С. 9.

² Див.: Братусь С. Н. Вказ. праця. С. 126-127.

³ Див.: Алексєєв С. С. Вказ. праця. С. 121.

⁴ Див.: Дозорцев А. В. О предмете советского гражданского права // Сов. гос-во и право. 1954. № 7. С. 104-108.

⁵ Див.: Егоров Н. Д. Гражданско-правовое регулирование экономических отношений. Л., 1986. С. 6.

⁶ Див.: Гражданское право Украины. Х., 1996. Ч. 1. С. 5.

⁷ Там само. С. 10.

змістом майнові відносини поділяються на три групи: а) відносини власності; б) відносини в сфері товарообігу; в) майново-організаційні відносини. Перші дві групи регулюються цивільним правом, а третя — нормами інших галузей права¹. Д. Боброва обмежується розглядом двох основних інститутів, а саме: права власності та зобов'язального права. Але ж до предмета цивільного права входять й інші майнові відносини, викликані до життя творчою діяльністю або іншими обставинами (спадкоємство за законом або за заповітом). Разом з цим майново-організаційні відносини, як й інші галузі, є характерними і для цивільного права. Організаційний момент має місце практично у всіх відносинах між учасниками правовідносин. Прихильники вартісного (товарно-грошового) характеру майнових відносин, які регулюються нормами цивільного права, зазначають труднощі при поясненні того, чому норми даної галузі регулюють і такі майнові відносини, які безпосередньо не пов'язані з грошовим обігом, і тому їх не можна назвати товарно-грошовими, наприклад, відносини по обміну речами, даруванню і т. ін. Вони пояснюють це тим, що такі відносини, як товарно-грошові, мають вартісний характер², або є схожими за своєю природою з товарними відносинами³. Зазначені автори, як і деякі інші, визнають цивільне право галуззю чистого права і не використовують для дослідження предмета галузі її предметоутворюючі ознаки.

Оскільки основою приватного права є приватний інтерес, взаємовідносини, що виникають, є приватними і майновими відносинами. Останні можуть бути платними та безоплатними. Зрозуміло, що майновий інтерес перебуває за межами правового регулювання, але він є основою мотивації поведінки осіб, яка породжує відносини, що є предметом цивільного права.

Одним із складових елементів предмета цивільного права є особисті немайнові відносини. Останні виникли першопочатково як право на ім'я, надалі були покликані забезпечити в сукупності індивідуальні інтереси та особливості⁴. Із зростанням соціального значення людини «права особи» стають засобом захисту її репу-

¹ Див.: Цивільне право. К., 1995. С. 4.

² Див.: Гражданское право. СПб., 1996. С. 5.

³ Див.: Гражданское право. М., 1969. С. 15.

⁴ Див.: *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. Пг., 1917. С. 102-103.

тації (честі, гідності). Пізніше пропонується забезпечити захист й інших інтимних сторон життя людини (право на таємницю листування, фотографічне зображення)¹.

У зв'язку з цим виникає запитання: нормами якої галузі права повинні регулюватися ці відносини? На думку В. Тархова, особисті немайнові відносини складають самостійний предмет правового регулювання². С. Алексеев висловив судження, що цивільне право, яке першопочатково виникло з потреб регулювання майнових відносин, може бути використане для регулювання схожих особистих майнових відносин³.

Включення немайнових відносин до предмету цивільного права пояснюється дослідниками тим, що вони мають, як і майнові, оціночний характер⁴. На думку О. Пушкіна, особисті немайнові відносини, як і майнові, виражають належність конкретних благ певним особам і характеризуються відокремленістю осіб у цих відносинах, їх автономністю та рівністю. На підставі спільних ознак (автономність, рівність) майнових та особистих немайнових відносин останні включаються до предмета цивільного права⁵. Дійсно, зазначені відносини, з одного боку, мають низку спільних моментів, що дозволяє регулювати їх нормами однієї галузі права, а з іншого — мають відмінності, які забезпечують включення їх до предмета цивільного права як його самостійного елемента. Однаковими є передумови, які породжують майнові та особисті немайнові відносини. Таким є приватний інтерес людини. Відомо, що інтерес можна класифікувати за низкою критеріїв. Так, поряд з майновим існує духовний інтерес. Останній є основою виникнення особистих немайнових відносин. Оскільки він є приватним, остільки особисті немайнові відносини регулюються цивільним правом.

Спільним моментом є і спосіб захисту, а саме — відновлення порушених прав. Проте способи порушення та способи, що забезпечують відновлення порушених прав, істотно відрізняються. У майнових відносинах це відбувається, як правило, шляхом

¹ Див.: Покровский И. А. Вказ. праця. С. 102-103.

² Див.: Дискуссия о гражданском праве // Сов. гос-во и право. 1995. № 5. С. 60.

³ Див.: Алексеев С. Вказ. праця. С. 149-150.

⁴ Див.: Гражданское право. СПб., 1996. С. 7.

⁵ Див.: Гражданское право Украины. С. 16.

відшкодування збитків, завданих боржником кредиторю. В особистих немайнових відносинах порушення має «публічний характер», тобто здійснюється шляхом поширення відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію людей. Під поширенням відомостей розуміють їх опублікування шляхом друкування, повідомлення по радіо, телебаченню і т. ін., тобто коли вони стають доступними для публіки.

Відновлення порушених прав відбувається шляхом не відшкодування шкоди, а спростування відомостей, що порочать, у тому ж друкованому виданні, аналогічні радіо — чи телепередачі або іншим адекватним способом, тобто через засоби, які є доступними для публіки.

Незважаючи на те що ці відносини називаються немайновими, деякі з них можуть бути пов'язані з майновими. Тому вони поділяються на особисті немайнові відносини, які безпосередньо не пов'язані з майновими, та на особисті немайнові відносини, які пов'язані з майновими. Особистими немайновими відносинами, які безпосередньо не пов'язані з майновими, є честь, гідність, ділова репутація. Проте, порушення зазначених відносин (що мають абсолютний характер) може спричинити матеріальні наслідки для порушника, тобто призвести до виникнення майнових відносин у вигляді санкції за заподіяння моральної шкоди.

У літературі виникла дискусія про правомірність включення до предмета цивільного права особистих, не пов'язаних з майновими відносин. На думку О. Йоффе, честь і гідність охороняються тільки нормами цивільного права, оскільки їх неможливо юридично врегулювати. На його думку, охороняються нормами тією чи іншою нормою права можуть і такі відносини, які виходять за межі її предмета¹.

Критики цієї позиції зазначають, що охорона — це один із необхідних елементів правового регулювання, тобто вона невіддільна від останнього².

Сам факт, що право бере під свою охорону захист того чи іншого виду суспільних відносин, у тому числі й немайнових, свідчить про їх правове регулювання. А включення їх до предмета цивільного права обумовлено необхідністю правового регулювання приватного духовного інтересу.

¹ Див.: Йоффе О. С. Советское гражданское право. М., 1967. С. 12.

² Див.: Малеин Н. С. Охрана прав личности советским законом. М., 1989. С. 19.

Найважливішими із особистих немайнових, пов'язаних з майновими відносинами, є такі, які виникають з приводу здобутих і реалізованих результатів творчої праці (твори науки, літератури, мистецтва, винаходи, промислові зразки і т. ін.). Результати творчої праці, як правило, належать її автору і породжують право авторства. На основі останнього виникають майнові відносини (право на винагороду, одержання гонорару тощо). Зрозуміло, що здобуті результати можуть бути і не затребувані суспільством, і тоді у автора залишаються тільки немайнові права.

Крім предмета галузь права характеризується також методом правового регулювання. Це другий обов'язковий критерій для кожної галузі права¹. Під методом розуміють спосіб впливу цивільно-правових норм на суспільні відносини, які ними регулюються.

Як і про предмет, про зміст методу немає єдиної думки. С. Братусь вважає, що це така правова форма, яка відображає зміст, тобто певний вид, суспільних відносин, що регулюються². В. Яковлев кваліфікував метод як спосіб впливу на суспільні відносини³. Дискусія йде як про зміст цивільно-правового методу, так і про значення і місце його окремих ознак. Одні автори вважають, що метод являє собою своєрідне правове утворення⁴, інші зводять метод до одного прийому (способу) використання законодавцем регулювання відносин у конкретній галузі⁵.

Автори, які розглядають метод як сукупне правове утворення, нотують, що такі формулювання закріплюють усю гаму прийомів та способів впливу на суспільні відносини, які складають предмет цивільного права⁶.

Критики цієї точки зору вважають, що таке визначення методу не може слугувати критерієм розмежування галузей права, оскільки неможливо врахувати всі норми та способи, які використовуються в цивільному праві. На їх думку, метод як критерій, що

¹ Метод правового регулювання у зазначеному розумінні був визначений при аналізі радянської системи права. В дореволюційній літературі під методом розуміли способи тлумачення норм права (див.: *Шершеневич Г. Ф.* Вказ. праця. С. 7-16).

² Див.: *Братусь С. Н.* Вказ. праця. С. 50.

³ Див.: *Яковлев В. Ф.* Гражданско-правовой метод правового регулирования общественных отношений. Свердловск, 1972. С. 19.

⁴ Див.: *Алексеев С. С.* Вказ. праця. С. 258.

⁵ Див.: *Гражданское право.* СПб., 1996. Ч. 1 С. 12.

⁶ Див.: *Цивільне право (Загальна частина).* К., 1995. С. 8.

характеризує цивільне право як галузь права, повинен визначитися однією ознакою, а саме — рівністю сторін¹.

У зв'язку з цим дискусія йде про те, чи є критерій рівності елементом предмета або методу, і чим цей критерій відрізняється від аналогічних критеріїв, які закріплені в інших галузях права. На думку Ю. Толстого, рівність сторін обумовлена характером економічних відносин, що регулюються цивільним правом, отже, вона є особливістю предмета правового регулювання².

Відомо, що з метою задоволення приватного інтересу люди вступають один з одним у певні відносини. Характер цих відносин залежить від економічних умов життя. В основі останніх лежить товарне виробництво. В товарному виробництві, писав К. Маркс, протистоять один одному лише взаємозалежні продавець та покупець³.

Взаємозалежність обумовлюється економічним життям суспільства, визначає юридичну рівність учасників відносин, яка закріплюється в їх правоздатності. Однак правоздатність — це тільки абстрактна можливість бути суб'єктом цивільних правовідносин. Як писав І. Покровський, суб'єкт, якому вона належить, вільний нею користуватися, але вільний і не користуватися: нездійснення права не становить ніякого правопорушення⁴.

У науці радянського права не акцентувалася увага на правах громадян вступати до цивільних правовідносин або відмовлятися від цього. Справа в тому, що за наявності певних передумов (планове завдання) сторони були зобов'язані вступати до відповідних цивільно-правових відносин. Проте, ознака рівності є характерною не тільки для цивільно-правового методу. Вона використовується і в інших галузях права (трудовому, сімейному)⁵. На думку С. Алексєєва, рівність в цивільному праві є провідною специфічною ознакою методу, якої не мають методи інших галузей права⁶. Ця думка далеко не безспірна. Критерій рівності є провідним і

¹ Див.: Гражданское право. СПб., 1996. Ч. 1. С. 12.

² Див.: Толстой Ю. К. О теоретических основах кодификации гражданского законодательства // Правоведение. 1957. №1. С. 42-43.

³ Див.: Маркс К. Капитал. М., 1955. Т. 1. С. 591.

⁴ Див.: Покровский И. А. Вказ. праця. С. 10.

⁵ Див.: Вильянский С. Й. К вопросу о системе советского права // Сов. гос-во и право. 1957. №1. С. 105.

⁶ Див.: Алексеев С. С. Вказ. праця. С. 266.

в інших галузях права, оскільки вони, як і цивільне право, виникли на основі приватного права, де зазначений критерій розглядається як обов'язковий принцип приватних правовідносин. Правоздатність, яка закріпила юридичну рівність сторін, слугує основою для виникнення конкретних правовідносин. Критерій рівності проявляється на всіх стадіях їх виникнення, існування та припинення. Так, відносини між приватними особами виникають через вольові акти, формою яких є договори. На стадії укладення угоди рівність сторін відображується в тому, що кожна із сторін може вносити зміни в умови договору. Так, сторона, яка запропонувала укласти договір (оферент), може за певних умов відмовитися від нього. У свою чергу сторона, яка прийняла пропозицію (акцептант), має право запропонувати внести зміни в договір або також відмовитися від його укладення. Саме тому норми цивільного права характеризуються відомою диспозитивністю, тобто учасники мають можливість на свій розсуд визначити характер правового регулювання виникаючих відносин.

Змістом цивільних правовідносин є права та обов'язки його учасників. Один з них є правомочним, тобто має право ставити вимоги до зобов'язаної особи щодо виконання її обов'язків, а та повинна виконати ці вимоги. Виникає питання: в чому ж їх рівність? Справа в тому, що жоден з учасників не має владних повноважень примусово здійснювати свої суб'єктивні права. Тому кожен з них однаковою мірою може здійснити захист своїх порушених прав у суді або арбітражному суді. Однакова можливість захищати свої права — це і є рівність учасників цивільних правовідносин. Вказівка в літературі на інші ознаки методу цивільно-правового регулювання (автономія учасників правовідносин та їх майнова самостійність) по суті розкриває зміст принципу рівності. Сутність юридичної рівності жодною мірою не означає визнання зрівнювання у сфері майнових відносин. На думку Г. Гегеля, економічна рівність є пусте і поверхове безпристрасне розумування¹. Йдеться тільки про юридичну рівність усіх форм власності, господарської діяльності та способів юридичної відповідальності.

Надійшла до редколегії 15. 02. 99

¹ Див.: Гегель Г. Философия права. М., 1990. С. 107.